

Verzoening vanuit christelijk perspectief
Bezoek van studenten en docenten van de Vrije
Universiteit
aan Bogotá

Saapke van der Meer

15 mei 2016

Inhoud

1. Colombia.....	4
1.1 Inleiding.....	4
1.2 Colombia in een notendop.....	4
1.3 Geschiedenis Colombia	5
1.4 Het rapport <i>Basta Ya!</i>	5
1.5 Vredesbesprekingen.....	6
1.6 Slachtoffers.....	7
1.6.1 Conchita Maria uit Trujillo	7
1.6.2 Samuel en Almada uit El Garzal.....	7
1.6.3 Felice uit St. Nicolas.....	8
1.7 De hulporganisatie Mencoldes.....	8
1.8 De vredesorganisatie Justapaz	9
1.9 De oecumenische organisatie DiPaz.....	10
1.10 Het dorp El Garzal:.....	10
2. Lezingen.....	12
2.1 Prof.dr. Fernando Enns: Verband tussen verleden en verzoening.....	12
2.1.2 Wat zou Colombia hiervan kunnen leren?	14
2.2 Prof.dr. Fernando Enns: Pelgrimage van gerechtigheid en vrede.....	15
2.2.1 Modellen voor verzoening in een maatschappij waar het conflict niet meer bestaat	16
2.3 Britt Bakker: vergeldende rechtvaardigheid ten opzichte van restauratieve rechtvaardigheid. 17	
2.3.1 Het verhaal van Rwanda.....	18
2.3.2 Gewone rechtbanken	18
2.3.3 De Gacaca's	18
2.3.4 De <i>ICTR</i> :	18
2.4 Fulco van Hulst: het niet-gewelddadige kruis	19
2.5 Andrès Lozano Pacheco: Vergeving.....	20
2.5.1 'Jullie krijgen mijn haat niet'	21
2.5.2 Psychologisch perspectief	21
Aanvulling.....	22
2.5.3 Theologisch aspect van vergeving, gebaseerd op Miroslav Volf:.....	22
2.5.4 Politiek aspect van vergeving	23
2.6 Inge Landman: Contextueel bijbellezen	24
2.7 Saapke van der Meer: Conflict in de kerk.....	24
2.7.1 Wat zou Jezus doen?	26
3. Gesprekken.....	27

3.1	Gesprek met vertegenwoordigers van de regering	27
3.1.1	Kantoor voor de <i>High Commission for Peace</i>	27
3.1.2	Nationaal departement van ontwikkeling: speciale projecten	28
3.2	De vredesorganisatie <i>CINEP</i>	29
3.3	Oecumenische organisatie GemPaz: Vrouwen voor vrede	31
4.	Het weekend in Barrancabermeja.....	33
5.	Persoonlijke indrukken	35
5.1	Wat heeft het meeste indruk op me gemaakt?	36
6.	Literatuurlijst	37

1. Colombia

1.1 Inleiding

In het kader van hun opleiding hebben studenten en docenten van de Vrije Universiteit van 5 – 15 maart een studiereis gemaakt naar Bogota en Barrancabermeja. De deelnemers aan deze reis waren:

- Dico Baars, student Master Peace, Trauma and Religion
- Britt Bakker, student Master Peace, Trauma and Religion
- Thomas de Boer, student Master Peace, Trauma and Religion en studentmedewerker Amsterdam Center Religion, Peace & Justice Studies
- Carla Borgers, student Premaster Theologie
- Fernando Enns, professor Vredetheologie en Ethiek
- Fulco van Hulst, wetenschappelijk medewerker Vredetheologie en Ethiek
- Saapke van der Meer, student Master Predikantenopleiding
- Marie-José van Os, student Master Peace, Trauma and Religion
- Daan Savert, student Master Peace, Trauma and Religion
- Jan Willem Stenvers, toekomstig student Master Peace, Trauma and Religion.

De reis was voor ons allen een onvergetelijke ervaring. Op de open dag van het Doopsgezind Seminarium, op 18 maart 2016, verwoordde Daan Savert, deze ervaring als volgt: “er is een leven vóór en na Colombia”. Ik denk dat hij namens ons allen heeft gesproken. We zijn ons er van bewust dat deze ervaring moeilijk op papier kan worden gevat. In dit verslag kunnen we alleen weergeven wat we aan feiten hebben gehoord en meegemaakt.

De ochtenden bestonden uit lezingen van mensen binnen en buiten Colombia. Om de buitenlanders een kader te geven, was de eerste dag gewijd aan algemene informatie over Colombia. Op de andere dagen gaven Colombiaanse en Nederlandse studenten en docenten in de ochtenden lezingen over het thema van het seminar “Verzoening vanuit een christelijk perspectief”. In de middagsessies hebben we gesproken met vertegenwoordigers van verschillende organisaties in Colombia. Op deze manier hebben we vanuit verschillende gezichtspunten een indruk gekregen van de situatie in Colombia. Ik formuleer dit zo, omdat de algemene indruk is dat de situatie erg gecompliceerd is: er zijn verschillende bewegingen die geweld gebruiken, de situatie in grote steden is anders dan die op het platteland, maar ook op het platteland is de situatie erg verschillend, een dorp dat tien jaar geleden te lijden had onder de ene organisatie, kan nu slachtoffer zijn geworden van een andere organisatie enz., enz. Dit verslag is dan ook een weergave van wat wij hebben gehoord en wat wij hebben ervaren.

1.2 Colombia in een notendop

Colombia is ongeveer 27 keer zo groot als Nederland en heeft 45 miljoen inwoners. De bevolking is overwegend Rooms-Katholiek. Daarnaast zijn er protestantse en evangelische kerken. Er zijn ongeveer 3000 Doopsgezinden¹ in Colombia. Spaans is de voertaal. Daarnaast worden er enkele inheemse talen gesproken.

De belangrijkste partijen in het conflict in Colombia zijn:

¹ Dit cijfer is gebaseerd op een artikel op de website van de Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online: <http://gameo.org/index.php?title=Colombia>, 24 April 2016.

- De regering: deze stuurt politie, militairen en veiligheidstroepen aan.
- De guerrillagroepen:
 - FARC: bij ons het meest bekend. Deze is ontstaan als “bevrijdingsbeweging” van de boeren, maar heeft nu een andere rol.
 - ELN: een andere “bevrijdingsbeweging”
- Drugsbaronnen
- De paramilitairen: hun rol is het meest vaag. Een van de vragen is: door wie worden ze aangestuurd? Met mijn beperkte kennis zeg ik: zowel de regering als drugsbaronnen hebben invloed op de paramilitairen. Dat geeft ook de banden tussen de regering en de drugsbaronnen aan.

1.3 Geschiedenis Colombia

Het gewapend conflict duurt al meer dan 60 jaar. In 1948 ontstond er politiek geweld. Vervolgens is het conflict uitgegroeid. Het conflict heeft te maken met politieke en economische macht. Als we andere criteria hanteren, is het geweld er al sinds de jaren twintig. Colombia is een rijk en vruchtbaar land. Velen willen gebruik maken van dat land en dit heeft in de twintigste eeuw tot een toenemende strijd geleid. Het land dat de boeren bezitten wordt hen afgenomen door verschillende partijen. Dit heeft geleid tot ruim vijf miljoen ontheemden. Dit gaat door tot op de dag van vandaag.

In de jaren zestig ontstonden de guerrillagroepen: de FARC in 1964 en de ELN in 1965. Het waren oorspronkelijk bevrijdingsbewegingen. Opstandige boeren verzetten zich tegen het beroven van hun land en sloten zich aan bij de FARC of de ELN.

Het geweld heeft zijn weerslag op de bevolking. Bijna iedere burger heeft, hetzij zelf, hetzij in de familie, te maken (gehad) met geweld. Juist religieuze groepen hebben last van het geweld, vooral als ze een vredesboodschap uitdragen. Zelfs vanaf de preekstoel werd verteld dat kinderen van school gehaald moesten worden en dat ze naar een katholieke school moesten.

1.4 Het rapport *Basta Ya!*

In 2012 heeft het *National Center for Historical Memory* een rapport doen uitkomen met de titel *Basta Ya!*² (Nu is het genoeg!). In het rapport wordt duidelijk wie er verantwoordelijk zijn voor het geweld:

- **Veiligheidstroepen:** zij zijn verantwoordelijk voor ruim veertig procent van het geweld in het land. Hun aandeel in het vermoorden en/of laten verdwijnen van de bevolking is ruim 40%. Ook zijn zij de hoofdschuldige bij het verdrijven van mensen en het onteigenen van land
- **Paramilitairen:** zij zijn vanaf de jaren '70 ontstaan onder het mom van zorg voor nationale veiligheid. Hun doel was vijand op te sporen en aan te vallen. Vijanden waren “communisten” en mensen die tegen de regering waren. Het principe is: wie niet voor mij is, is tegen mij. Men liet mensen die anders dachten, verdwijnen. De paramilitairen hebben nauwe banden met de drugsbaronnen. Er worden gruwelijke daden tegen de bevolking ondernomen. De paramilitairen zijn verantwoordelijk voor bijna 40% van de individuele moorden en voor bijna 60% van de massamoorden. Hun doel is om angst onder de bevolking

² <http://sites.tufts.edu/reinventingpeace/2014/01/13/basta-ya-on-the-colombian-center-for-historical-memory-report/>, download 24 april 2016.

te zaaien. Sinds 2000 is voormalig president Uribe begonnen aan een 'vredeproces' met paramilitaire groepen. Dit proces heeft geen effect gehad.

- **Guerrilla's:** Uit het rapport wordt duidelijk dat guerrilla's (FARC, ELN en enkele kleinere organisaties) vaak mensen gijzelen zij zijn verantwoordelijk voor ongeveer 90% van de gijzelingen.

Van regeringswege wordt gezegd dat de verschillende groepen elkáár bestrijden en dat de slachtoffers in de strijd omkomen. Dat dit niet het geval is, blijkt duidelijk uit het rapport: tussen 1958 en 2012 zijn er minstens 220.000 mensen omgekomen. Ruim 80% van de slachtoffers zijn burgers en bijna 20% van de slachtoffers bestaat uit legale of illegale strijders.³

1.5 Vredesbesprekingen

De burgerbevolking is moe van het geweld. Vanuit de bevolking zijn groepen ontstaan die zich op hun eigen manier verzetten. Jenny Neme (Justapaz⁴) noemt dit omdat hieruit blijkt dat er niet alleen vanuit de elite verzet ontstaat. Hoop is een belangrijke waarde voor de samenleving. De maatschappij heeft moed getoond om tegemoet te komen aan de regering. Tussen 2002 en 2008 zijn er vredesbesprekingen geweest met de paramilitaire groeperingen. Deze hebben geen effect gehad. Sinds 2012 worden er vredesbesprekingen tussen de regering en de FARC gevoerd. Burgers hebben zich hiertegen verzet en hebben aangegeven dat zij ook deel zouden moeten uitmaken van het vredesproces. Daar is gehoor aan gegeven. Op verschillende plaatsen in het land zijn er fora waar bepaalde thema's aan de orde komen. De thema's zijn:

- Land: Colombia is het land met het hoogste aantal ontheemden in de wereld (de cijfers zijn van voor de oorlog in Syrië)⁵
- Politieke deelname
- Daaraan verbonden ook de voorwaarden voor de FARC
- Illegale drugshandel
- Slachtoffers (er is ongeveer een jaar met hen gesproken)
- Wapenstilstand, inleveren van wapens en integratie van ex-strijders in de maatschappij.

Grote vraag daarbij is: hoe gaan we dit implementeren en uitvoeren?

In Colombia is de hoop ontstaan dat er met deze initiatieven vrede zal komen. Dit vredesproces gaat niet in één keer alle problemen oplossen: er is bijv. nog niets gezegd over paramilitairen en ook zijn de oorzaken van armoede nog niet behandeld. De eerste uitdaging is of het vredesakkoord daadwerkelijk ondertekend gaat worden. 23 maart 2016 was de streefdatum. Inmiddels is duidelijk dat die datum niet is gehaald. Na ondertekening zal er een referendum worden gehouden. De regering is nog niet klaar om datgene wat is afgesproken, in te voeren. Het gevaar bestaat dat het geweld na ondertekening weer oplaait.

Om een paar problemen te noemen:

- De ELN is een guerrillabeweging, maar veel (voormalige) leden zijn opgeschoven naar paramilitairen
- De VS zijn betrokken bij de strijd in Colombia

³ Ibid.

⁴ Zie verder pagina 9.

⁵ Ibid

- In sommige staten is er enige vooruitgang in het legaal maken van drugs.
- De corruptie.

1.6 Slachtoffers

“Een slachtoffer is iemand die op welke manier dan ook is geraakt door het geweld”. De definitie heeft discussie opgeroepen. Een van de problemen is: wanneer is men begonnen met het tellen van slachtoffers? Ook honderd jaar geleden was er al geweld. Bij het benoemen van slachtoffers, tellen zij nu niet mee.

Zestig geselecteerde slachtoffers hebben zowel met de regering als met de FARC gesproken. In de gesprekken hebben de slachtoffers aangegeven wat er volgens hen moet gebeuren.

In eerste instantie waren er geen vrouwen bij de besprekingen aanwezig. Zij hebben druk uitgeoefend om ook mee te mogen doen. Dat is uiteindelijk gelukt. Er is een subcommissie over gender geformeerd. De vrouwen hebben een stem gegeven aan vrouwenthema's.

In ons seminar komen slachtoffers aan het woord. Het zijn:

- Conchita Maria uit Trujillo
- Samuel en Almada uit El Garzal
- Felice uit St. Nicolas (een wijk in Bogotá)

1.6.1 Conchita Maria uit Trujillo

Ze zegt het volgende: hoe kunnen we het over vrede hebben als we honger hebben? Ik bedoel niet eens de echte honger, maar ook honger naar onderwijs en recht. Colombia is een van de rijkste landen ter wereld en toch kunnen we niet iedereen voeden. Niet iedereen voelt zich vertegenwoordigd. Conchita ziet de vredesbesprekingen als een verzoening tussen twee elitegroepen waarvan de regering de belangrijkste speler is. De rol van het leger is volgens haar onvoldoende benoemd. Als we willen dat dit niet weer gebeurt, moeten we ook hun rol erkennen.

De eerste stap is om bij elkaar te zitten en te praten. In Trujillo zijn er zo veel uitdagingen. Het 'post-conflict proces' in de vorm van sociale traumaheling is begonnen. Conchita wil niet dat Trujillo wordt vergeten. Wat in Trujillo wordt gezegd, wordt mede bepaald door de cultuur. De sfeer van verzoening is niet altijd te vinden. Conchita werkt met kinderen probeert via de kinderen de ouders te bereiken. De jongste kinderen zijn het meest vatbaar voor nieuwe ideeën. In het geval van Trujillo zijn dat ideeën die helpen de gevoelens van haat en woede af te laten nemen.

Conchita kent mensen die zich met elkaar en/of met de situatie hebben verzoend. In het algemeen willen mensen de waarheid, rechtvaardigheid en zij begrijpt dat. Zij pleit ervoor opnieuw te formuleren wat verzoening is. We moeten open staan voor wat er op ons af komt, ook al is het nog zo klein.

1.6.2 Samuel en Almada uit El Garzal

Verzoening werkt helend. Het is er niet ineens. Het is een proces. In El Garzal worden al veertig jaar pogingen ondernomen om het land van de inwoners af te nemen. Gewapende mensen hebben geprobeerd de dorpingen van hun land te verjagen. Tot nu toe is dat niet gelukt.

“Voor we op grotere schaal kunnen vergeven, moeten we eerst aan onze eigen verzoening werken.”

Almaida: Door de jaren heen is het vertrouwen van de mensen in El Garzal aangetast. Daardoor is verzoening een grote uitdaging. De bron van het aantasten van het vertrouwen is de dreiging dat hun land wordt afgenomen. De inwoners van El Garzal bieden vertrouwen aan, maar ze weten niet of ze de anderen kunnen vertrouwen. Eén van de getuigenissen van El Garzal is: “jullie kunnen óns vertrouwen”. Haar vertrouwen is geïnspireerd op wat haar vader – de dominee - zegt en voorleeft: “we kunnen niet aan haat en woede vasthouden”.

Samuel geeft aan dat hij van de 50 jaar dat hij nu leeft er 21 met God heeft gewandeld. Hij heeft zijn vijanden vergeven. Sommigen van hen bogen hun hoofd, gingen voor hem staan en vroegen hem ook om vergeving. Een deel van de oogst van de boeren van El Garzal is opgegeten door vee van boeren uit de omgeving. Boeren die hun vee dit lieten doen, hebben nooit om vergeving gevraagd. “Verzoening brengt ons dichterbij God. Zo kunnen wij worden geheeld. De meest effectieve manier van helen is van binnen uit. Een van onze manieren om met vergeving om te gaan is om mensen van buiten te halen en hen te laten vertellen hoe zij naar verzoening kijken”. Voor Samuel is God de inspiratie. Spiritualiteit is belangrijk. Hij besluit met te zeggen dat ze veel bewondering ontvangen, maar hij voegt er aan toe dat het niet alleen van hen komt, maar ook van God.

1.6.3 Felice uit St. Nicolas

Zij is geen slachtoffer, maar helpt mensen van wie het land onteigend is. St. Nicholas is een deel van Bogota waar veel ontheemden heen vluchten. In de kerk van St. Nicholas worden maaltijden georganiseerd. Door lang aan de organisatie van de maaltijden mee te doen, realiseert de vrouw zich dat ontheemden niet lang op één plek blijven: ze blijven een poos op één plek, gaan ergens anders heen en komen terug op dezelfde plek. Door dit zwervend bestaan kunnen de kinderen niet naar school. De kinderen zakken af, komen in aanraking met drugs. Zo komen ze in een spiraal van geweld terecht. Slachtoffers kunnen in verschillende groepen worden ingedeeld:

- Kinderen
- Oorspronkelijke bewoners
- Afro-Colombianen.

1.7 De hulporganisatie Mencoldes

Mencoldes⁶ zet zich al meer dan 25 jaar in voor de gemarginaliseerden in Colombia. Sinds 1996 richt de organisatie zich specifiek op de vluchtelingen van het platteland. De medewerkers proberen de nieuw aangekomen vluchtelingen zo goed mogelijk een eerste opvang te bieden. In Bogotá komen jaarlijks zo'n 30.000 vluchtelingen van het platteland, wat betekent dat er per dag 30 à 40 gezinnen opgevangen moeten worden. Bij haar werk richt Mencoldes zich op families, omdat familie erg belangrijk is in Colombia. Allereerst wordt er noodhulp en psychosociale ondersteuning gegeven.

Vaak zijn de verdrevenen er slecht aan toe. Sommigen zijn ternauwernood ontsnapt aan de dood. Ze verkeren in shock of zijn zwaar getraumatiseerd. Mencoldes probeert de ontheemden, na de eerste opvang, weer een toekomstperspectief te geven. De organisatie heeft een eigen opvangcapaciteit voor de vluchtelingen van het platteland. Helaas kunnen ze geen structurele oplossing bieden voor

⁶ <https://www.kerkinactie.nl/projecten/opvang-en-begeleiding-van-ontheemden-in-bogota>, download 24 april 2016

de miljoenen ontheemden. Dat zou onbetaalbaar zijn. Daarom zoekt Mencoldes andere oplossingen. De organisatie richt zich niet alleen op het lenigen van de materiële nood, maar legt in toenemende mate nadruk op het weerbaarder maken van de ontheemden. ‘Mensen helpen om zichzelf te kunnen helpen’. Dat is kort gezegd de filosofie achter de projecten van Mencoldes. Dit betekent onder meer dat veel aandacht wordt geschonken aan de zelforganisatie. Mensen moeten leren opkomen voor hun rechten en moeten weten ze hoe ze de overheid om hulp moeten vragen.

1.8 De vredesorganisatie Justapaz

Justapaz is een instituut dat is voortgekomen uit de doopsgezinde kerken in Colombia. Ze werkt niet alleen samen met kerkelijke, maar ook met sociale organisaties. De medewerkers van Justapaz worden voor het grootste deel betaald door organisaties in het buitenland. Binnen Justapaz zijn er vier programma’s:

- Geweldloosheid
- Gewetensbezwaarden: In Colombia moet iedereen die 17 jaar is zich bij het leger aanmelden. Justapaz informeert jongeren over andere mogelijkheden dan het leger in gaan. Zo weten veel mensen niet dat een enig kind is vrijgesteld van militaire dienst. Het hebben vervuld van de dienstplicht levert economische voordelen op, zoals een gemakkelijker toegang tot universiteiten.
- Communicatie voor de vrede.
- Herinnering: vastleggen van misdaden die tegen de menselijkheid zijn gepleegd: historische, politieke bewustwording zoals bijv. in El Garzal. Deze rapporten zijn van belang nu het vredesproces begint. Deze rapporten zijn zowel in het Spaans als in het Engels beschikbaar. De Engelstalige rapporten, *A prophetic call* genaamd, geven inzicht in het aantal christenen tegen wie misdaden tegen de menselijkheid zijn gericht. Het rapport geeft een kort verslag van wat er is gebeurd. In *A prophetic call 9 (over 2013)*⁷ is een tabel opgenomen waarin de veronderstelde daders worden weergegeven. Deze tabel volgt hieronder:

Vermeende organisatie	Aantal misdaden
Nationale leger	4
ELN	7
FARC	24
Ambtelijke organisatie	1
Guerrilla	1
Neo-paramilitairen	30
Onbekend	14

Tabel 1: aantal misdaden tegen de menselijkheid die door verschillende organisaties zijn gepleegd

⁷ <https://apropheticcall.org/>, p. 39, download 15 mei 2016

1.9 De oecumenische organisatie DiPaz

DiPaz (*Diálogo Intereclesial por la Paz*: interkerkelijke dialoog voor de vrede) leert mensen zelf hun verlangens naar vrede te formuleren. Zij staan aan de kant van de slachtoffers. Ze bieden zichzelf aan als getuigen (*verifiers*) of waarnemers (*observers*). De gesprekken vinden plaats te midden van de oorlog. Ze begeleiden de invoering van de vredesovereenkomst met behulp van de Wereldraad van Kerken en de Verenigde Naties. Helaas zijn de burgers in dit proces afwezig. Het hele proces vindt achter gesloten deuren plaats. Het enige dat openbaar zal zijn is de publieke erkenning in het algemeen. Dat is onvoldoende voor de slachtoffers. De rol van de kerk, met name de Rooms Katholieke kerk, is twijfelachtig. Op lokaal niveau hebben enkele kerken hun verantwoordelijkheid toegegeven. Als de delegatie van DiPaz de medeverantwoordelijkheid aan de orde stelt, weigert de katholieke kerk haar verantwoordelijkheid toe te geven.

1.10 Het dorp El Garzal:

El Garzal is een gemeenschap met 340 boerenfamilies in de gemeente van Simitín. De meeste mensen zijn lid van de Foursquare Church en de Pinksterbeweging.⁸

Dominee Salvador met Pierre van het Christian Peacemakers Team

Manuel Enrique Barreto, alias “Don Pedro”, heeft veel land gebruikt om drugs te verbouwen. In de tachtiger jaren kreeg hij eigendomsrechten. Jaren later gaf INCODER (het orgaan van de regering dat de landreformatie begeleidt) de eigendomsrechten terug aan de boeren. In de negentiger jaren kwam Manuel Barreto terug als hoofd van de paramilitairen. Hij begon de boeren die het land bezaten te bedreigen, probeerde ze te dwingen naar een andere plaats te verhuizen en hun land achter te laten.

In de afgelopen jaren zijn de boeren meerdere keren bedreigd. Als ze hun land niet zouden verkopen (voor een veel te lage prijs), dan zouden er wapens aan te pas komen en ‘zou de rivier alles meenemen wat daarin verdween’, zo luidde het dreigement. Het bijzondere is dat de

⁸ Ontleend aan: <https://www.kerkinactie.nl/actueel/2015/10/geloven-in-verzoening-de-praktijk>, download 24 april 2016

boeren op basis van hun geloof besloten te blijven. Ondanks de angst om te sterven was hun vertrouwen in God sterker en kozen ze voor vreedzaam verzet. Daarin worden ze nog altijd begeleid door dominee Salvador. Zijn vrouw kreeg in een droom een roeping om het dorp te leiden in dit proces. Met gevaar voor eigen leven besloten zij en haar man die roeping te volgen. De dominee zocht hulp bij verschillende (internationale) instanties die hen konden ondersteunen in deze strijd, en sinds ongeveer acht jaar is de gemeenschap verwickeld in een juridisch proces om de eigendomsdocumenten van hun land.

El Garzal

Behalve deze strijd bepaalt ook de afgelegen ligging en het warme en vochtige klimaat het leven van de boeren. Er is geen elektriciteit of stromend water. Als het hard geregend heeft, is het nauwelijks toegankelijk. Het is er 35-40 graden met een vochtigheidsgraad van 80-90%.

Onze groep had in het weekend naar El Garzal toe gezuld. Echter, de donderdag voor wij arriveerden in Bogota, zijn de paramilitairen in het dorp geweest. Zij hebben het huis van het gezin van de dominee, Salvador, omsingeld. Gelukkig waren ze niet thuis. Dit heeft de organisatie van onze reis doen besluiten dat het niet verantwoord was om naar El Garzal te gaan. Waarom de paramilitairen naar El Garzal op dat moment naar het huis Salvador gingen, blijft gissen, maar waarschijnlijk heeft het te maken met het (toen nog) naderend vredesakkoord. De datum van ondertekening is inmiddels uitgesteld. De paramilitairen hebben geen belang bij een vredesakkoord en wilden waarschijnlijk hun macht nog voor de ondertekening van het vredesakkoord tonen.

2. Lezingen

2.1 Prof.dr. Fernando Enns: Verband tussen verleden en verzoening

Een paar weken voor het bezoek aan Colombia is Fernando Enns Israël geweest. Als hij als Duitser naar Israël gaat, is het goed om alles te weten over de Holocaust. Hij realiseert zich dat het geweld in Israël ook het gevolg is van de Holocaust. Met zijn Duitse paspoort draagt Fernando Enns een gemeenschappelijke schuld. Ook Elie Wiesel, een van de Joodse overlevenden van de Holocaust, heeft zich uitgelaten over het schuldgevoel. Hij zegt tegen de generaties die na hem komen: “het is niet jullie persoonlijke schuld, maar wel jullie verantwoordelijkheid voor de toekomst”.

De situatie in Israël is gespannen. Dat blijkt o.a. uit de aanwezigheid van een scheidingsmuur in Bethlehem van acht meter. Als een Duitser een muur ziet, herinner hem dat aan de muur die Berlijn in tweeën deelde.

Met een Duits paspoort is het gemakkelijk de muur over te steken. Maar als een Palestijn de muur wilt oversteken, is er geen paspoort, alleen een identiteitsbewijs. Soms duurt het een uur, soms drie uur voor een Palestijn de muur kan passeren, soms wordt de poort gewoon niet open gedaan. Fernando Enns vertelt dit om aan te geven dat een voorwaarde voor het oplossen van verdeeldheid is dat we leren omgaan met het gewelddadige verleden. Een proces waarin de herinneringen worden geheeld, is noodzakelijk, ook voor Israël.

We kunnen de situaties niet vergelijken met de situatie in Colombia. In Israël is er bijna geen hoop op verbetering. Maar voor de Colombiaanse situatie is er hoop. En toch zijn er enorme “muren” om omver te halen. Wat is de hoogste “muur” die de verzoening belemmert?

Stemmen vanuit Colombiaanse deelnemers:

- We zijn verbonden met de huidige situatie. De meeste oppositie tegen vredesinitiatieven komt uit de steden. In de steden is niet zo geleden als op het platteland.
- Hoe breken we de muren van wantrouwen af? We houden elkaar voor de gek. We zeggen dat we een democratisch land zijn, maar dat is niet zo. We moeten ons als kerken ook afvragen of we genoeg doen. Het geldt niet voor alle kerken, maar in het algemeen maken kerken zich ook schuldig.

- Onze cultuur. Het is onzin om te zoeken naar vrede als er geen vrede in ons gezin is. Kinderen zien hun vader. Hij kan hen niet geven wat hij zou willen, omdat hij geen geld heeft. We houden geen rekening met de omgeving. In het verkeer is veel spanning en is er een gebrek aan spiritualiteit in huis.

We hebben in de politieke sfeer speciale vaardigheden ontwikkeld, net als in de psychologie en de economie. Maar de vraag die blijft: is er een gereedschapskist? Of zijn er andere elementen nodig? Een theoloog zal zich afvragen: wat is er nodig? Is er een specifieke spiritualiteit nodig voor verzoening?

Voor Jezus was het soms belangrijk voor alle mensen weg te lopen. De avond voor hij werd gekruisigd ging hij naar Getsemane en vocht daar met God. Het is belangrijk te zien dat Jezus niet alleen een held was, maar ook zijn moeilijke momenten had. Zelfs zijn beste vrienden vielen in slaap. We moeten zoeken naar spiritualiteit die verzoening mogelijk maakt. Wat belemmert ons? We moeten verzoening niet zien als iets wat we produceren, maar wat we ontvangen, als een gave. Verzoening opent de weg naar de toekomst.

Een bisschop in Palestina begon: "als christenen hebben we altijd hoop", maar hij vervolgde met te zeggen: "ik ben niet optimistisch". Mensen geloven noch in de tweestatenoplossing noch in de éénstaatoplossing. Als we naar een mogelijk andere oplossing vragen, valt men stil.

Er zijn verschillende definities van verzoening. Eén ervan is dat het een wederkerig proces is tussen in ieder geval twee partijen. Zij denken na over hun relatie en bouwen die op een positieve manier op met respect voor elkaar. Verzoening gaat niet alleen om het resultaat, het proces van de weg er naar toe is ook verzoening. Verzoening is alleen mogelijk als er, voorafgaand aan de uiterlijke verzoening, een innerlijk proces plaatsvindt.

Elementen van verzoening zijn de volgende:

- Christenen, vooral Mennonieten vinden dat verzoening noodzakelijk is. Maar er is tijd nodig om tot verzoening te komen. Als het proces te snel is gegaan, bestaat het gevaar dat er twee keer verzoening plaats moet vinden.
- Berouw zou aan vergeving vooraf moeten gaan, maar we moeten niet wachten tot de dader berouw heeft getoond, want misschien komt er geen berouw. Wachten op berouw maakt het slachtoffer afhankelijk zijn van de dader.
- Vergeving is onderdeel van verzoening, maar niet noodzakelijk. Voor berouw en vergeving geldt dat we moeten voorkomen dat een slachtoffer voor de tweede keer slachtoffer wordt als hij wordt gedwongen om te vergeven.
- Het is essentieel om een symbolische daad te stellen. Een voorbeeld is een symbool in de geschiedenis tussen Duitsland en Polen. Willy Brandt kwam voor het eerst als bondskanselier naar Warschau. Hij bezocht het monument waar de opstand van het getto van Warschau van 1943 werd herdacht. Er werd verwacht dat hij een speech zou houden, maar hij knielde. Zo'n symbool zegt meer dan duizend woorden.
- Conflict is een deel van ons leven. De kunst is de ander te blijven zien. Om God in de ander te blijven zien. Als we er geen ervaring mee hebben, kunnen we niet weten of we degene die een van onze naasten heeft vermoord, kunnen vertrouwen. Het enige wat we kunnen zeggen is dat God vergeeft en daardoor ons de kracht heeft gegeven om te vergeven.

Het werken aan verzoening bestaat uit verschillende stappen:

- Vragen om vergeving: op een officiële manier
- Vergeving schenken: op een officiële bijeenkomst

- Een gezamenlijk ritueel van verzoening
- Gezamenlijk stappen ondernemen om een nieuwe relatie op te bouwen.

Deze stappen worden geïllustreerd aan de hand van onderstaand voorbeeld.

2.1.1 Voorbeeld van verzoening tussen twee kerken: Lutheranen en Mennonieten.

In de meerjarige dialoog tussen de Lutheranen en de Mennonieten bood de Lutherse vertegenwoordiger officieel zijn excuses aan voor wat de Lutheranen de Anabaptisten in de zestiende eeuw hebben aangedaan. De Mennoniet liet een mand zien die voor voetwassing kon worden gebruikt. Het was een ontroerend moment. Het was niet theologisch, het was een spiritueel moment. Het geweld gaat 500 jaar terug: naar de tijd waarin de Lutheranen de Mennonieten veroordeelden.

Destijds weken de Mennonieten nogal af: ze doopten kinderen niet en er was een scheiding tussen kerk en staat. In de zestiende eeuw werden ongeveer 2.500 doopsgezinden in Europa vermoord omdat ze werden veroordeeld door Lutheranen, Katholieken en Calvinisten. Onder hen waren goede leiders, theologen en veel vrouwen. Vooral vrouwen stonden open voor nieuwe ideeën, omdat ze zagen wat er mis was in de maatschappij. De vrouwen werden liever verbrand dan te blijven leven in zo'n oneerlijke maatschappij. De Martelaarsspiegel verbeeldt dit.⁹ – Misschien is het te vergelijken met wat Justapaz nu doet?

Tot dan toe was de houding 'wij zijn de slachtoffers', maar het was belangrijk voor de Mennonieten om zich van deze houding los te maken, zich te bevrijden van deze verhalen. Mensen leunden nog steeds op de verhalen van 500 jaar geleden. Er is nog steeds 'lijden' vanuit deze gebeurtenissen in het verleden. Er zijn individuen nodig aan wie we de pijn van het verleden kunnen adresseren. Het is echter niet zo dat we het boek sluiten en weer verder gaan.

Een proces van helen van herinneringen is nodig, anders hoeven we er niet aan te beginnen. De verzoening tussen Lutheranen en Mennonieten is relatief gemakkelijk, omdat ze een gemeenschappelijke, christelijke basis is.

2.1.2 Wat zou Colombia hiervan kunnen leren?

We zullen nooit de perfectie bereiken. Er zullen altijd groepen zijn die verder vooruit zijn en groepen die wat achter lopen. Dat kan niet anders, want het gaat over individuen. In het proces moeten we voor ogen houden dat er grote verschillen zijn in onze eigen groep.

Het gaat om het vertrouwen, zoals we hoorden van Almada van El Garzal. Wat voor vertrouwen zou je hebben als je een vijand hebt. Dan is er geen reden om te vertrouwen. De vraag "waar haal je het vertrouwen vandaan?" zouden we in deze week moeten onderzoeken.

Het ontwikkelen van een gezamenlijk verhaal van de gemeenschappelijke geschiedenis kan daarbij helpen.

In een project in Israël hebben Palestijnen en Joden geprobeerd een gezamenlijk verhaal te maken. Dat is niet gelukt. Het enige resultaat was een boek met aan de ene kant het Palestijnse perspectief en de andere kant het Israëliësch perspectief.

Maar, is het misschien mogelijk de geschiedenis te lezen vanuit een 'derde perspectief', bijv. het Christelijk perspectief? Op dit moment is dat nog niet mogelijk.

Theoretisch gaat berouw aan vergeving vooraf. De volgorde is: berouw – rechtvaardigheid – vergeving – verzoening. Maar laten we hier niet te veel aan vast houden. Laten we ontsnappen aan

⁹ T.J. van Braght, *Het Bloedig Tooneel of Martelaers Spiegel der Doopsgesinde of Weerloose Christenen*, Amsterdam, 1685.

dit proces. Als we vergeving volledig afhankelijk maken van het berouw van de dader, leggen we ons lot in zijn handen. Dat is precies wat ons tot het slachtoffer maakt.

Verzoening is op twee manier op te vatten: als proces en als resultaat. Bij het spreken over verzoening is het belangrijk van te voren te weten of we het over het proces hebben of over het resultaat. Verzoening gaat niet alleen over theorie. Voor de echte uitleg hebben we verhalen nodig. We weten hoe we ons met elkaar kunnen verzoenen vanuit onze sociale vaardigheden. Vragen waar we mee worstelen:

- Er zijn slachtoffers die niet zijn terug gekomen. Er zijn daders die geen berouw hebben. Hoe gaan we daar mee om?
- We moeten niet gevangen blijven in de situatie. We moeten niet de gevangene blijven van de dader. Soms zit het in onszelf. In zaken die we niet kunnen veranderen.
- Welke spiritualiteit hebben we nodig?

Dit zijn vragen waar geen eenduidig antwoord op is. Maar in het proces van vergeving moeten deze vragen wel worden gesteld.

2.2 Prof.dr. Fernando Enns: Pelgrimage van gerechtigheid en vrede

De pelgrimage is ontleend aan Micha 6: 8 waarin staat:

Er is jou, mens, gezegd wat goed is,
Je weet wat de Heer van je wil:
Niets anders dan recht te doen, trouw te betrachten
En nederig de weg te gaan van je God.

Het is eenvoudig. Theologen hebben de neiging om zaken gecompliceerd te maken als het om ethiek gaat. Het gaat erom recht te doen, trouw te zijn en nederig met God te wandelen. Het nederig wandelen met God betekent dat we door God worden geleid en dat we met ons gevoel wandelen. Dat dit het internationale programma voor de komende zeven jaar zou worden is in 2013 in Busan, Zuid-Korea, op de *Assembly* van de Wereldraad van Kerken (*WCC, World Council of Churches*) besloten. De WCC bestaat uit 350 lidkerken uit alle vijf continenten. Dat die allemaal achter dit thema staan, mag bijzonder worden genoemd. In de WCC is men het oneens over de dogmatiek, maar dat is niet erg. Zodra de aanwezigen met elkaar zingen en diensten met elkaar houden, lopen ze nederig met God op.

Als we het over een pelgrimage hebben is het voorzetsel belangrijk: het is geen pelgrimage naar recht en vrede, dan zouden we onderweg zijn naar een doel, maar het is een pelgrimage van gerechtigheid en vrede: iedere stap heeft te maken met gerechtigheid en vrede.

Hier zijn drie opmerkingen bij te maken:

- Verzoening is een onderdeel van de reis. In Busan wordt de nadruk gelegd op economische gerechtigheid (armoede en rijkdom), ecologische gerechtigheid (bijv. klimaatverandering) en het bouwen aan vrede.
- Rechtvaardige vrede kan een politiek doel zijn. In dat geval komt de vraag op: wat is het verschil met de NGO's (Non-Gouvernementele Organisaties)? Dat is een legitieme vraag. Bij wat we doen moeten we onze christelijke basis dan ook voortdurend voor ogen houden.

- Een transformatieve spiritualiteit en de trinitaire basis van rechtvaardige vrede of verzoening. In het protestantse Westen zijn we gewend de spiritualiteit in stilte te beleven. Hier in Latijns-Amerika wordt spiritualiteit anders beleefd.

De transformatieve spiritualiteit is ontleend aan Dorothee Sölle¹⁰:

1. *Via Positiva*: het vieren van de zegening van de schepping. Er is altijd uitgegaan van de 'original sin' (erfzonde), maar positiever is het om uit te gaan van de 'original blessing' (eerste zegening): "in het begin was alles zeer goed".
2. *Via Negativa*: deze weg begint met het opzoeken van de wonden. God openbaart zich temidden van het lijden, uitsluiting en discriminatie. Een voorbeeld hiervan is de beroemd geworden foto van de peuter Aylan Kurdi. Deze foto heeft in heel Europa veel invloed gehad. We beginnen met deze foto te begrijpen wat de Via Negativa betekent. De vader van Aylan heeft twee zonen en zijn vrouw verloren, alleen omdat hij probeerde weg te komen van geweld. Van hem vragen we ons af: "Waar is hij nu? Hoe denkt hij over verzoening? Gebruikt hij deze termen?"
3. *Via Transformativa*: verzet. Dit is een manier om te groeien in een kracht van verzet. Zo worden we zelf bevrijd. Vaak zijn we niet in staat onszelf te bevrijden van het kwaad, omdat we zo veel met ons meedragen. Het gaat er om dichter bij de kern te komen, om ongerechtigheden te transformeren en onszelf te laten transformeren.

De foto van Aylan kan leiden tot een spandoek met de tekst: "*They are not dangerous, they are in danger!*" (zie foto) En vanuit dat standpunt zijn de vluchtelingen natuurlijk welkom! Degenen die dit spandoek hebben gemaakt, hoeven geen christenen te zijn, maar de foto van Aylan heeft hun leven veranderd.

2.2.1 Modellen voor verzoening in een maatschappij waar het conflict niet meer bestaat

- a. **De processen van Neurenberg**: in 1945-1946 zijn de Neurenberg processen gehouden. Deze zijn geïnitieerd door de geallieerden, dus degenen die de oorlog hadden gewonnen. Dat is een gegeven waar we vraagtekens bij kunnen zetten. Als we dat naar Colombia vertalen: wat zou er gebeuren als de militairen de processen zouden leiden? Deze processen vormden het begin van een nieuwe vorm van internationaal recht, waaronder het Internationaal Strafhof (*ICC, International Criminal Court*) in Den Haag. We kunnen ons echter afvragen of dit echt tot verzoening leidt.

¹⁰ Dorothee Sölle, *Mystiek en verzet, 'Gij stil geschreeuw'*, Kampen: Uitgeverij Ten Have, 1998, p. 119-140.

b. De val van de Berlijnse muur na veertig jaar dictatoriaal gezag in Oost-Duitsland. In 1989 viel de muur met behulp van gebeden en marsen, kaarsen, maar zonder geweld. Hoe gaan we hier met het verleden om: met de soldaten, de politici en de ideologen? Het was frustrerend voor de mensen uit voormalig Oost-Duitsland wat er met deze mensen is gebeurd. Als voorbeeld kijken we naar Marianne. Zij werd op haar dertiende benaderd te spioneren. Ze heeft het niet gedaan, maar het had grote gevolgen. Als gevolg van haar weigering mocht ze niet studeren. Met haar gezinsleven en haar carrière is het goed gekomen, maar ondanks dat alles is ze af en toe erg depressief.

De archieven van de voormalige “*Staatssicherheit*” (*Stasi*) zijn openbaar gemaakt. Er is een enquêtecommissie van experts ingezet, maar de rapporten zijn in zo’n taal opgesteld dat ze moeilijk zijn te lezen.

c. De Waarheids- en Verzoeningscommissie na de afschaffing van de apartheid in Zuid-Afrika in 1996-1998. Wat er was gebeurd, moest openbaar worden gemaakt, maar de kunst is om dat zo te doen dat mensen zich gehoord voelen. Er waren drie comités:

- Het comité van schendingen van mensenrechten
- Het herstel- en verzoeningscomité
- Het amnestiecomité.

Iedere hoorzitting begon met een gebed. Dat zou in Europa niet mogelijk zijn geweest. Hiermee brachten ze de spirituele dimensie naar een politieke omgeving. Helaas heeft deze commissie niet tot volledige verzoening geleid, vooral niet voor de zwarte bevolking.

Na deze voorbeelden kunnen we maar één vraag stellen: Colombia, Quo vadis?

2.3 Britt Bakker: vergeldende rechtvaardigheid ten opzichte van restauratieve rechtvaardigheid

De centrale vraag in haar presentatie is: wat is rechtvaardig na een begane wreedheid?

Na een begane wreedheid is de vraag naar gerechtigheid groot. Maar de verschillende ervaringen van dader en slachtoffers maken het moeilijk om te vatten wat rechtvaardigheid zou betekenen. Als we het systeem van vergelding volgen, zou dat gerechtigheid voor zowel de dader als het slachtoffer impliceren. In het systeem van restauratieve gerechtigheid zou men kunnen denken aan amnestie of een waarheids- en verzoeningscommissie.

De vraag naar gerechtigheid wordt vervolgens toegepast op Rwanda na de genocide.

2.3.1 Het verhaal van Rwanda

Rwanda, 1994: op 6 april werd er genocide gepleegd. Het resultaat was de dood van een half tot één miljoen Tutsi's en gematigde Hutu's door extremistische Hutu's, het Rwandese leger en de nationale politie. Dit gebeurde in een tijdsspanne van drie maanden. Dit betekende dat meer dan 70% van de Tutsi gemeenschap kwam te overlijden, hiermee werd 20% van de gehele bevolking van Rwanda vermoord.

Het resultaat was een maatschappij die verdeeld was en wraak en gerechtigheid wilde. De zoektocht naar gerechtigheid was onnoemelijk complex. De regering probeerde de situatie op verschillende manieren op te lossen door gewone rechtbanken, 'Gacaca's' en een Internationale Rwandese Tribune voor Criminaliteit op te richten.

2.3.2 Gewone rechtbanken

In haar zoektocht naar gerechtigheid werden de daders in eerste instantie in normale rechtbanken berecht. Al snel bleek dat dit onmogelijk was. Hoewel de nationale rechtbanken volgens de standaarden van het wettelijk rechtssysteem werkten, dat meestal eerlijke processen voerde, werd duidelijk dat op deze manier nooit alle daders van de genocide berecht zouden kunnen worden. Niet alleen had het rechtssysteem een beperkte capaciteit, ook de gevangenen waren zo vol dat honderden gevangenen omkwamen door overbevolking. Met zo veel gevangenen was het onmogelijk hun individuele aandacht te schenken. Het gevolg daarvan was dat toen de veroordeelden vrij kwamen ze er geestelijk slechter aan toe waren dan voor de gevangename.

2.3.3 De Gacaca's

Het was duidelijk dat de nationale rechtbanken hun taak niet aankonden. In 2001 startte er een nieuw concept: de Gacaca rechtbanken. Vrij vertaald betekent dit: gerechtigheid in het Gras. De Gacaca rechtbanken proberen overgangsrecht te bewerkstelligen en zijn bedoeld om de gemeenschap te helen en opnieuw op te bouwen na de genocide. De procedure was als volgt: verschillende gemeenschappen mochten één rechter uit hun midden kiezen. Deze persoon was nu een officiële rechter. Vermeende daders moesten voor deze persoon verschijnen en hun verhaal vertellen. Deze benadering om gerechtigheid te creëren leidde tot een enorme hoeveelheid ware verhalen, de gemeenschap werd betrokken bij het helingsproces en zo behielden de nationale rechtbanken meer capaciteit. Helaas sloop corruptie deze rechtbanken binnen, zodat eerlijke processen schaars werden. Daarnaast was er geen programma voor slachtoffer- of getuigenbescherming, zodat er geregeld wraak werd genomen op slachtoffers of getuigen die voor bewijs hadden gezorgd.

2.3.4 De ICTR:

De *International Criminal Tribunal of Rwanda* werd als gevolg van een resolutie van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties meteen na de genocide opgericht om de hogere leiders in de genocide te vervolgen. In 2005 heeft dit tribunaal vijftig zaken behandeld en zijn 29 mensen berecht. De procedures zijn zo streng dat dit heeft geleid tot veel eerlijke processen (voor zover dit mogelijk is) en een erg betrouwbare uitkomst van de behandelde zaken. Daarnaast heeft het tribunaal gezorgd voor internationaal bewustzijn. Dit bewustzijn ontbrak op de Gacaca's en de nationale rechtbanken. Echter, de capaciteit was erg klein en de zaken kostten veel tijd en waren duur. Het laatste bezwaar was dat de ICTR zetelde in Tanzania, waardoor de lokale en zelfs de nationale betrokkenheid niet groot was.

Conclusie: wat is gerechtigheid na begane wreedheden/misdaden tegen de menselijkheid?

2.4 Fulco van Hulst: het niet-gewelddadige kruis

De wijdverbreide interpretatie van de dood van Jezus aan het kruis is dat er goddelijk geweld nodig was om God en de mens na de zondeval met elkaar te verzoenen. In deze presentatie wordt een andere mogelijkheid van de betekenis van het kruis geschetst.

Anselmus is bekend geworden met zijn verklaring van de dood aan het kruis. Zijn theorie is als volgt: In de persoon van Adam is God te schande gemaakt door de mens. Wat kan een mens doen om het goed te maken? De enige 'oplossing' is dat God Adam en zijn nageslacht straft met de eeuwige dood. Maar dat zou tegen de oorspronkelijke bedoeling van God schepping ingaan. God kan niet tegen zijn eigen bedoeling in gaan. Dus: Gods eer moet worden hersteld en de mens moet worden gered van de eeuwige dood. Dat is het moment dat Jezus in beeld komt. Omdat Jezus zowel menselijk als goddelijk is, kan Hij doen wat geen mens kan doen. Geboren uit de maagd Maria, had hij het zondige vlees niet meegekregen, dus hoefde hij ook niet te sterven. De dood was immers een gevolg van de zonde. Door wél te sterven, zou hij God de grootst mogelijke genoegdoening geven. En zo kon Jezus uit naam van de mensheid God genoegdoening geven.

Vervolgens doet Fulco van Hulst de theorie van Stott uit de doeken. Zijn theorie is als volgt: Volgens Stott sluiten Gods heiligheid en de zondigheid van de mens elkaar uit. Naast heilig is God ook liefdevol. En omdat God van de mens houdt wil hij hen redden. En ... God is rechtvaardig. Rechtvaardigheid vereist dat de zonde van de mens wordt gestraft. Vanwege Gods rechtvaardigheid is het noodzakelijk dat God zelf, in Jezus de straf van de zonde op zich neemt. Dat is de enige manier waarop hij eerlijk kan zijn ten opzichte van zijn liefde en rechtvaardigheid. Dit is een systeem van vergeldende rechtvaardigheid (retributive justice).

Er móest verzoening plaatsvinden. Vervolgens gaat de spreker in op de ideeën van Denny Weaver over de boetedoening.¹¹ Weaver signaleert drie motieven:

1. Het motief van de genoegdoening van de boetedoening is verbonden aan wederkerige rechtvaardigheid. Met andere woorden: voor wat hoort wat. Dit was wat God als boetedoening van de mens eiste. We kunnen hierbij de vraag stellen hoe bijbels deze rechtvaardigheid is.
2. De motieven van boetedoening veronderstellen dat God op een bepaalde manier verantwoordelijk is voor de gewelddadige dood van Jezus. God heeft Jezus' dood aan het kruis nodig om hem de genoegdoening voor de ongehoorzaamheid van Adam te geven. God neemt het initiatief voor het geweld aan het kruis. Als we de drie-eenheid hierbij betrekken, komen we hier echter niet uit: in ieder onderdeel van de triniteit zit een deel van de andere delen. Jezus is niet gewelddadig. Als Jezus niet gewelddadig is, kan God alleen geweldloos zijn. Als God geweldloos is, hoe kan Hij de mensheid dan redden door geweld? Deze vraag stelt ons voor het probleem de gewelddadige gedeelten uit de bijbel nader te verklaren. Weaver mag dan bewijzen dat God niet gewelddadig is, er blijft een belangrijke vraag over: is God verantwoordelijk voor het geweld aan het kruis?
3. Traditionele boetedoeningsmotieven scheiden theologie van ethiek, volgens Weaver. Keizer Constantijn heeft hier een rol in gespeeld¹²: zijn overwinningen konden alleen met militaire macht plaatsvinden. Zo realiseerde men zich dat het christendom met geweld verspreid kon

¹¹ J. Denny Weaver, *The Nonviolent Atonement*, Grand Rapids, MI: Willem B. Eerdmans Publishing Co, 2011, 2nd Revised Edition.

¹² De Constantijnse breuk: keizer Constantijn was de eerste keizer die Christen werd. Het verhaal vertelt dat hij, staand onder een kruis, een grote overwinning had behaald.

worden. Dat had zijn weerslag op de ethiek. Van een geweldloos geloof sloop geweld het Christendom in en de gewelddadige dood van Jezus was hier een illustratie van.

Weaver presenteert niet de Christus Victor, maar de "Narrative Christus Victor". Hij gebruikt deze benaming omdat volgens hem de boetedoening in het verhaal van Jezus van Nazareth ligt: het gaat om het leven, onderwijs, dood en opstanding van Jezus. Jezus is niet gekomen om te sterven, maar om te leven. En het Koninkrijk van God is er één van liefde, niet van geweld.

Vervolgens concludeert hij:

- Door wat Hij zei, kwam Jezus in conflict met de heersende machten. Zij spanden samen om Jezus te doden. Ze slaagden hierin, maar wat eerst een triomf leek werd een onthulling van hun ware natuur: ze waren hun goddelijke bestemming kwijt geraakt. Om de echte macht in de wereld te laten zien en zijn uiteindelijke goedkeuring aan het leven van Jezus te laten zien, liet God hem uit de dood opstaan.
- Hieruit volgt dat Weaver God niet verantwoordelijk stelt voor Jezus' dood aan het kruis. De macht die het Koninkrijk van God niet wil erkennen is verantwoordelijk. Samen met hen zijn wij verantwoordelijk als we niet mee willen bouwen aan Gods rijk.
- Wat hierin aanspreekt is dat de kruisiging niet op zichzelf, maar samen met zijn leven wordt bekeken. Het nadeel van zijn uitleg is dat er geen ruimte voor het mysterie van het kruis overblijft. De vraag wat God zelf op het spel zette, blijft onbeantwoord. Een andere vraag die blijft bestaan is wat het voor God betekent om geweldloos te zijn als hij wordt geconfronteerd met de krachten van het kwaad: Of er is nooit een echte confrontatie geweest en Gods kracht is nooit uitgedaagd.
- Een andere vraag die onbeantwoord blijft is: wat er gebeurt met degenen die geen berouw tonen? Is er iets als een universele boetedoening? Het antwoord van Weaver is dat geweld geweld oproep. Het past niet bij een liefhebbende God die degenen die niet aan het Koninkrijk willen werken hun eigen gang te laten gaan.

Uit bovenstaande is duidelijk geworden dat we Jezus' dood aan het kruis nog steeds als boetedoening kunnen zien, ook als we God niet verantwoordelijk houden voor dit geweld. Het legt meer de nadruk op de menselijke verantwoordelijkheid. Het geeft een beeld van een liefhebbende en vergevende God, anders dan God als een strenge rechter die de zondige mensheid wil straffen. Hiermee zijn nog niet alle vragen beantwoord, maar het helpt ons te begrijpen waarom God het kwaad overwint, het geweld overwint en zijn hele schepping met zich verzoent door liefde en genade.

2.5 Andrés Lozano Pacheco: Vergeving

Andrés Lozana begint met het voorlezen van een brief:

Vrijdagavond hebben jullie het leven van een buitengewoon wezen gestolen, de liefde van mijn leven, de moeder van mijn zoon, maar jullie krijgen mijn haat niet. Ik weet niet wie jullie zijn en ik hoef het niet te weten, jullie zijn dode zielen. Als de God voor wie jullie verblind doden ons heeft gemaakt naar zijn beeld, zou elke kogel in het lichaam van mijn vrouw een wond zijn in zijn hart. Dus zal ik jullie geen plezier doen door jullie te haten. Dat zouden jullie wel willen, maar door haat te beantwoorden met woede, zou ik alleen maar toegeven aan dezelfde onwetendheid die jullie maakt tot wat jullie zijn. Jullie willen dat ik bang ben, dat ik mijn medeburgers argwanend bekijk, dat ik mijn vrijheid opoffer voor de veiligheid. Mooi niet dus. Nieuwe ronde, nieuwe kansen.

Ik heb haar vanochtend gezien. Eindelijk, na nachten en dagen wachten. Ze was nog net zo mooi als toen ze vrijdagavond de deur uitging, net zo mooi als toen ik totaal verliefd op haar werd, meer dan twaalf jaar geleden. En natuurlijk word ik verscheurd door verdriet, dat overwinninkje gun ik jullie, maar dat zal van korte duur zijn. Ik weet dat ze ons elke dag zal vergezellen en dat we elkaar weer zullen ontmoeten in het paradijs van vrije zielen waar jullie nooit binnen mogen.

We zijn met zijn tweeën, mijn zoon en ik, maar we zijn sterker dan alle legers van de wereld. Ik heb trouwens geen tijd meer aan jullie te verspillen, ik moet gauw naar Melvile, die net klaar is met zijn middagdutje. Hij is nu 17 maanden, moet dadelijk zoals altijd een hapje eten, en daarna gaan we spelen, net als anders, en de rest van zijn leven zal dit mannetje jullie dwarszitten door gelukkig en vrij te zijn. Want nee, zijn haat zullen jullie ook niet krijgen.

Antoine Leiris en een foto van zijn overleden vrouw

2.5.1 'Jullie krijgen mijn haat niet'

De brief is afkomstig van Antoine Leiris uit Parijs. Hij heeft deze brief een paar dagen na de aanslagen van 13 november 2015 in Parijs geschreven. Zijn zoon heet Melvile. Hij heeft hem op Facebook geplaatst, niet wetende dat deze brief de hele wereld over zou gaan. Andres kent deze brief van de Colombiaanse krant. Hij las deze brief samen met de vrouwen. Opmerkelijk aan de brief is dat hij door een slachtoffer is geschreven.

De reactie van de Franse regering staat helemaal haaks op de strekking van de brief: terwijl Antoine er voor pleit onze vrijheid niet op te geven, is het antwoord van de regering dat Parijs wordt bezet door militairen en marechaussees.

Laten we vergeving eens bekijken van uit psychologisch, theologisch en politiek perspectief.

2.5.2 Psychologisch perspectief

We moeten ons realiseren dat er een verschil is tussen de mens en zijn daad. We moeten zeggen dat wat je dééd onrechtvaardig was. De persoon is daarmee niet meteen een waardeloos mens. Voor we kunnen vergeven moeten we naar de emoties kijken. We ervaren de emoties en hebben ook het recht ze te voelen. We kunnen in vier stappen vergeven:

1. Erkenning dat er woede is. We proberen deze woede te verminderen, maar dat geeft alleen maar meer haat. Dus vergeving betekent niet dat we de woede moeten verbergen. We moeten het uiten zodat we vervolgens verder kunnen.
2. Vergeving is een beslissing. Een beslissing omdat het op een bepaald moment gebeurt, maar ook omdat de persoon met die beslissing verder moet. Vergeving betekent niet dat plotseling alle woede is verdwenen.

3. Bij het nemen van de beslissing om te vergeven komt de andere persoon er bij. Vergeving is meer dan een beslissing. Het is meer jezelf uitdrukken. 'de materialisatie' van de beslissing. In psychologisch opzicht is een symbolische actie belangrijk.
4. We hebben het recht om ons boos te voelen. De problemen hoeven niet expliciet duidelijk te zijn. Als gevolg van de emoties, zoals woede of verdriet, kunnen mensen enorm gaan drinken of een slechte gezondheid krijgen. Dan houden de gevoelens ons gevangen. De emoties kunnen onze bescherming zijn of een zwaard worden: ten opzichte van onszelf of ten opzichte van anderen. Als alles is gelukt, zijn mensen in staat deze emotionele gevangenis te verlaten.

Aanvulling

Draai je rug naar het verleden, maar vergeet het verleden niet. De energie gaat niet over wat er in het verleden is gebeurd, maar richt zich op de toekomst. Het heeft te maken met vergeldende en restauratieve rechtvaardigheid. Pas als we in staat zijn ons op de toekomst te richten, kunnen we de beslissing nemen om te vergeten. Met het verlaten van de emotionele gevangenis geven we onszelf de mogelijkheid weer verder te gaan.

2.5.3 Theologisch aspect van vergeving, gebaseerd op Miroslav Volf:

- Vergeving is het neutraliseren van wat er is gebeurd. Sommigen zeggen dat we moeten vergeten wat er is gebeurd. De overeenkomst tussen psychologie en theologie is dat ze vergeving als een gave zien, al is de gave niet één die is verdiend. En wordt er een daad gesteld in de vorm van bevrijding van het kruis van de dader. Vergeving is individueel en het kan niet worden geforceerd. Het is ten opzichte van de anderen. De anderen verschijnen, ook al is het niet altijd fysiek.
- Bij vergeving gaat het om het benoemen en te veroordelen wat er is gebeurd. Als we alleen zeggen 'Ik vergeef je' is nog niet duidelijk wát er wordt vergeven. Het zou kunnen zijn dat degene die de schade heeft aangericht niet weet wat hij heeft veroorzaakt.
- Als we dit op de FARC toepassen moeten we ons realiseren dat het voor de slachtoffers moeilijk is dat de leden van de FARC nooit hebben benoemd wat ze hebben gedaan. Het geweld heeft hen gevangen gehouden. Dader en slachtoffer moeten elkaar op hetzelfde niveau ontmoeten. Als machthebbers vasthouden aan de macht, stellen ze zichzelf boven de mensen. Als de daden worden benoemd, is het vervolgens mogelijk een stap terug doen. Door zó samen het proces van vergeving in te gaan, zijn dader en slachtoffer op een andere manier dan voorheen met elkaar verbonden.
- Een ander element van vergeving is dat het positief is: Bij vergeving ontvangen de daders de gave die er voor zorgt dat hun daden niet langer tegen hen worden gebruikt.

2.5.4 Politiek aspect van vergeving

David Bloomfield

Hij is een mediator. Vergeving is volgens hem niet alleen een spirituele of psychologische oefening. Bloomfield spreekt eerst over de kracht van vergeving. Er is sprake van een andere machtsrelatie: een uitdrukking van macht die we kunnen geven of vasthouden. In een verzoeningsproces moet er geen druk worden uitgeoefend op de slachtoffers om te vergeten. Die neiging hebben we, als mens, wel. We beroepen ons op Mattheüs 18 waarin staat dat we zeventig maal zeven maal moeten vergeven. Ook de Klaagliederen en de Psalmen spreken over vergeving. We moeten ons afvragen hoe de bijbel omgaat met woede. Als Doopsgezinden houden we er niet van om naar woede te kijken. Maar woede is menselijk.

Vergeven is echter de macht van het individu en kan nooit gemakkelijk worden gegeven. Het is aan de slachtoffers om te zeggen wanneer de tijd rijp is voor vergeving.

In Colombia leven slachtoffer en dader in hetzelfde dorp of stad. Ze spreken niet met elkaar. Het betekent dat ieder van hen met bepaalde gevoelens leeft: en terecht! Maar deze gevoelens kunnen ons gevangen houden. Het is als in een familie: we kunnen zeggen dat we vergeving schenken, maar dezelfde situatie kan zich weer voordoen. Het is niet alleen passief omgaan met een situatie, maar het is ook iets actiefs. Het is aan de slachtoffers om hier mee om te leren gaan.

Na de lezing stelt iemand de vraag wat eerst komt: berouw of vergeving? Samuel antwoordt dat berouw eerst komt. De vragensteller reageert met te zeggen dat als we op berouw gaan wachten de dader nog steeds de macht heeft. Het zijn autonome processen zonder een bepaalde volgorde. Als ze elkaar kruisen is er ruimte voor verzoening.

2.6 Inge Landman: Contextueel bijbellezen

Thomas de Boer (nauwelijks zichtbaar) en Marie José van Os laten de uitkomst van het contextueel bijbellezen van hun groep aan Inge Landman (links) zien

Inge Landman is een protestantse pastor, werkzaam voor Kerk-in-actie. Ze woont nu ruim een jaar in Bogota. Contextueel bijbellezen ziet ze als een pastorale weg, een weg die ze samen met de gemeenschap bewandelt. Daarom is het belangrijk dat iedereen wordt gehoord. De verschillende manieren van leren, krijgen aandacht: de een leert door veel woorden, de ander door het zingen van een lied, enz.

Contextueel bijbellezen: we lezen de bijbel altijd vanuit een zeker perspectief. Dit geldt ook voor Colombia.

Het contextueel bijbellezen bestaat uit verschillende onderdelen:

1. In de eerste stap wordt de tekst in een context gezet. De tijd waarin de tekst is ontstaan wordt in de lezing meegenomen.
2. Het oordelen over de tekst: welk oordeel spreekt er uit de bijbeltekst?
3. Het omzetten van de woorden in actie: wat kunnen we met de tekst doen?

Het is een oefening voor een gemeenschap, het lezen van de bijbel is een doorgaand proces van relaties. We kunnen in de bijbel leren over relaties. Iedere keer als we de tekst opnieuw lezen, lezen we de tekst op een andere manier. De tekst kan ruimte geven, zowel voor individuen als voor de gemeenschap.

2.7 Saapke van der Meer: Conflict in de kerk

Deze presentatie is gebaseerd op het boek *Reconcile* van John Paul Lederach. Omdat ik ervaring heb met een conflict in de kerk, heb ik dat onderdeel uit het boek gekozen. Dit verslag zal zich beperken tot wat Lederach over een conflict in de kerk schrijft. In Colombia heb ik de theorie van Lederach uitgelegd aan de hand van een praktijkvoorbeeld. In dit verslag zal ik me beperken tot de theorie. Bij een conflict in de kerk hebben we te maken met allemaal onuitgesproken aannames. De eerste en belangrijkste is dat een conflict in de kerk een zonde is. In zijn boek probeert Lederach te laten zien dat conflicten bij het leven horen, dus ook bij het leven in een kerk.

Voor we naar de onuitgesproken geboden van Lederach gaan, volgen enkele eigen aannames die we wel horen:

1. Een gemeente is een groep mensen die dezelfde kerk bezoeken en dezelfde mening hebben over het leiden van een christelijk leven ... tenminste dat denken mensen.
2. In een kerk is het onderwerp 'wie heeft er de macht' niet het onderwerp, omdat God de macht heeft ... tenminste, dat denken mensen.

3. In een kerk zijn er geen problemen zoals die in de 'normale' wereld zijn: op het werk, in de familie enz. ... tenminste, dat denken mensen.

Er zijn 'geboden' te ontdekken bij conflicten in een kerk. Lederach heeft ze toegespitst op een kerk, maar ze gelden ook voor andere groepen. Hij noemt ze de Tien Onuitgesproken Geboden:

1. **Gij zult aardig zijn.** Wees altijd aardig. 'Aardig-zijn' is de essentie van het Christendom.
2. **Gij zult elkaar niet publiek confronteren.** Confrontatie is vervelend en niet in goede banen te leiden. Als u ooit twijfels heeft over een confrontatie, verwijs dan naar het eerste gebod.
3. **Zou u ooit de onaangename ervaring hebben van confrontatie, dan zult gij niet naar uw vijand luisteren, maar zult gij uw verdediging al voorbereiden terwijl de vijand nog steeds spreekt.**
4. **Spreek niet met vijandige mensen die het met u oneens zijn of die uw 'terechte' boosheid hebben geuit. Gij zult met anderen over hen praten.**
5. **Denk er aan dat u een nobel en fatsoenlijk karakter heeft, en dat gij uw gevoelens niet en plein public zult tonen.**
6. **Mannen, wees rationeel.** Laat geen zwakheid zien door emoties als huilen of boosheid. Het is beter om weg te lopen van een situatie van conflict en stil te blijven dan ongecontroleerde emotie te laten zien.
7. **Vrouwen, gij zult uzelf niet heftig verdedigen en niet steeds 'zeuren'.** Gij zult er op zijn voorbereid dat uw mening over het hoofd wordt gezien, en u realiseren dat deze zelfde meningen serieus worden genomen als ze later door een man worden geuit. Gij zult hier niets over zeggen in de aanwezigheid van mannen.
8. **Als het u niet aanstaat wat er gebeurt in de kerk, zult gij de predikant de schuld geven.** De meeste problemen kunnen worden terug geleid tot de predikant. Als de predikant een heilige is, geef dan de kerkenraad de schuld. Als de kerkenraad schoon is, geef dan 'hen' de schuld. Houd het algemeen en ongedefinieerd als 'hen' of 'enkele mensen die ik ken'. Als gij niemand kunt vinden om de schuld te geven, verlaat dan de kerk. Een kerk waar niemand is om de schuld te geven is niet de moeite waard om bij te blijven.
9. **Als gij toch een confrontatie aan moet gaan, bewaar dan uw energie, frustratie en irritatie voor de jaarlijkse rekenavond.**
10. **Beste christelijke zusters en broeders, in een heilige notendop, zeg ik jullie allemaal, gij zult geen conflict in de kerk hebben.** Een conflict is een teken van zonde. Ja, zou er een conflict ontstaan, bid dan dat God uw vijanden die de verkeerde weg opgaan mag overtuigen en bekeren.¹³

Deze geboden zijn natuurlijk spottend bedoeld. Maar gemeten aan de reactie op de presentatie zijn ze heel herkenbaar.

Lederach noemt enkele processen die een rol spelen bij een (dreigend) conflict¹⁴:

1. **De ander wordt het probleem:** Lederach begint dit punt met te zeggen dat we in een gezonde relatie goed om kunnen gaan met verschillen van mening.¹⁵ Dat zie ik in de verhouding tussen de leden van de kerkenraad en de predikant. Natuurlijk zijn we het niet altijd eens. Maar we staan open voor elkaars standpunt, kunnen erover praten, soms kunnen we er zelfs een grapje over maken. De mooiste illustratie vind ik hoe we omgaan met brieven die aan de gemeente zijn gericht. Iemand van ons neemt het initiatief. Dat is niet altijd

¹³ John Paul Lederach, *Reconcile. Conflict transformation for ordinary Christians*, Harrisonburg, Virginia/Kitchener, Ontario: Herald Press, 2014, p.144-146.

¹⁴ John Paul Lederach, a.w., p. 147-150.

¹⁵ John Paul Lederach, a.w., p. 147.

dezelfde persoon. De anderen voelen zich vrij commentaar te geven. De beste opmerkingen worden toegevoegd en zo ontstaat een beter resultaat.

2. **De problemen hopen zich op:** Conflicten ontstaan vaak door één gebeurtenis, maar naarmate het conflict langer duurt komen er steeds meer problemen bij. Dat er steeds meer problemen bij komen is te wijten aan de ontstane sfeer, niet omdat er meer problemen bij komen. Zo wordt het moeilijk de kern te onderscheiden.
3. **De taal verandert:** Het wordt meer 'wij' en 'zij'. Er worden meer algemeenheden over een bepaalde groep geuit. Bijv.: onderwijzers doen altijd dit.
4. **Het gesprek met mensen die er hetzelfde over denken verandert:** In plaats van mét degene te spreken met wie men problemen heeft, wordt er óver hen gesproken. In het openbaar zijn we vriendelijk, maar achter de rug om wordt er geroddeld.
5. **De aandacht verschuift van het originele onderwerp naar wat als laatste is gebeurd:** Het conflict verschuift van de punten waar het mee begon en wat de basis was naar iets anders. Dit patroon zet een actie-reactie in beweging dat bijna zijn eigen energie krijgt.
6. **Middengroepen verdwijnen:** hoe langer de situatie duurt, hoe meer mensen zich gedwongen voelen partij te kiezen.

2.7.1 Wat zou Jezus doen?

Een van de belangrijkste vragen in de bijbel is de vraag die in Mattheüs 22: 36 wordt gesteld:

Meester, wat is het grootste gebod in de wet?

En Jezus antwoordt:

Heb de Heer, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw verstand. Heb uw naaste lief als uzelf.¹⁶

Dit was Jezus' leidraad in zijn leven. Hierdoor was hij in staat als een vredelievend persoon te leven.

We zagen het bij Jezus terug in het volgende:

1. Het vermogen om de ander daadwerkelijk te zien en het goddelijke in de ander te zien. We kunnen hierbij denken aan de man die het kleed van Jezus aanraakte. Aan dit voorbeeld kunnen we zien dat Jezus ieder mens als individu zag.
2. Jezus keek niet naar de status van een mens. Hij keek op een andere manier naar mensen.
3. Jezus zag de overeenkomst tussen alle mensen. Hij zag in de ander een mens als hijzelf.¹⁷

¹⁶ Mattheüs 22: 37-38.

¹⁷ John Paul Lederach, a.w., p. 47-48.

3. Gesprekken

3.1 Gesprek met vertegenwoordigers van de regering

We hebben gesproken met vertegenwoordigers van de regering. In Nederland is de regering een betrouwbare partner. Aan de sfeer tijdens de gesprekken konden we merken dat dit in Colombia anders ligt. Voor Colombianen is de regering op zijn minst onbetrouwbaar en soms zelfs de vijand.

3.1.1 Kantoor voor de *High Commission for Peace*

Als eerste komt Manuel Perez aan het woord. Twee jaar nadat de *High Commission for Peace* is begonnen kwam het kantoor tot de ontdekking dat ook de spirituele kant belangrijk is en werd Manuel Perez als theoloog aangesteld. De commissie is verantwoordelijk voor gesprekken tussen de regering en de FARC. Tot nu toe zijn er alleen gesprekken met de FARC. De ELN is uitgenodigd, maar slaat de uitnodigingen af.¹⁸

Alleen al een dialoog aangaan is moeilijk voor Colombianen. Uit verschillende kerken is er veel weerstand tegen dit vredesproces.

Welk perspectief bestaat er over verzoening? Verzoening is naar de mening van Manuel nog te politiek en te juridisch.

Het vredesproces kost veel tijd. De zorg is dat het kantoor verdwijnt, als president Santos aftreedt. Na de regeringsperiode van president Uribe was de regering erg verdeeld. Santos heeft voor de verkiezingen de schijn gewekt dat hij door zou gaan op de lijn van Uribe. In de tijd van Uribe was hij minister van defensie. Wat Santos deed, was echter voor iedereen een verrassing.

Conchita is kritisch over het vredesproces. Voor de slachtoffers van het geweld voldoet de aanpak niet. Als we een vergelijking maken tussen de slachtoffers en de guerrilla, heeft zij het gevoel dat de guerrilla wordt voorgetrokken. Na ondertekening van het akkoord kunnen ze weer gewoon integreren in de maatschappij. Er is een wetsartikel op grond waarvan slachtoffers hun recht zouden kunnen halen, maar dit wetsartikel is nog op weinig slachtoffers toegepast.

Manuel reageert door te zeggen dat we verzoening op twee manieren kunnen zien: als proces en als doel. Het proces van verzoening is ook een wonder, een wonder van God. We proberen vrede te krijgen door restoratieve en transformatieve verzoening. Het huidige proces is een manier om ons hart voor te bereiden op een proces dat jaren gaat duren.

Conchita ziet het proces zoals dat nu gaat als een systeem dat straffeloosheid bevordert. Manuel reageert door te zeggen dat hij verzoening ziet als het opnieuw bouwen aan vertrouwen. Op dit moment is er vertrouwensbreuk tussen de burger en de overheid, en terecht. Daarom is hij trots dat hij aan het proces mee mag werken. Manuel is niet trots dat hij voor de regering werkt.

Het uiteindelijke doel is dat we recht willen doen aan de slachtoffers. Maar niemand kan het leven terug geven aan iemand die is overleden. Om vrede te bereiken is er altijd een vergeldende gerechtigheid nodig. Om zo ver te komen is goede wil van beide partijen nodig en op dit moment zijn de guerrilla's niet bereid volledige gerechtigheid te betrachten.

Er zijn processen, en er wordt een straf bepaald, maar er is geen tenuitvoerlegging van de straf, dus krijgen de guerrilla's amnestie.

Bij de volgende misdaden is er geen amnestie: verkrachting en het ronselen van kinderen. (alleen rebellen zouden er niet onder vallen), bijv studenten die wapens tegen de regering opnemen.

¹⁸ Inmiddels is bekend geworden dat ook de ELN aanschuift bij de vredesbesprekingen. Zie <https://dipazcolombia.wordpress.com/>, download 24 april 2016.

Er is een speciaal tribunaal gecreëerd. Bij de strafmaat wordt rekening gehouden met mensen die berouw tonen.

Een soldaat heeft twee mogelijkheden:

1. Herstellen van de schade die aan de slachtoffers is aangedaan. Hun bewegingsvrijheid kan worden ingeperkt. Dit aanbod moet het soldaten gemakkelijker maken om mee te werken.
2. De ergste straf is voor hen die op geen enkele manier berouw tonen.

De *High Commission for Peace* wil een structurele verandering. Ze willen de spiraal van geweld doorbreken. Het kantoor realiseert zich dat dit transformatie van alle partijen vraagt. Het kantoor zou willen dat de FARC een soort politieke partij wordt. Daar zal niet iedereen gelukkig mee zijn. Het risico bestaat dat leden van de FARC overstappen naar een andere organisatie.

Jenny voegt er aan toe dat dit document in Havana is gemaakt. Het kantoor heeft aanbevelingen uit andere delen van de wereld overgenomen. Het gaat om het opnieuw opbouwen van relaties. De laatste tijd heeft de focus op vertrouwen gelegen. Er is hoop dat we hier over heen komen zonder geweld.

De aanwezigen zijn kritisch:

- Wanneer wordt gewapende opstand een misdaad tegen de menselijkheid?
- Als boeren de oogst van anderen oogsten: zijn dat guerrilla's, soldaten die er toe zijn gedwongen of een andere partij?
- Manuel zegt dat hij onderscheid zou maken tussen moord en een strijd tussen twee groepen.
- Conchita geeft aan dat er in Trujillo mensen zijn vermoord en de nabestaanden niet weten waar de lichamen zijn gebleven. Zij moeten met deze realiteit leven. Dat is het verschil tussen de stad en het platteland, volgens haar.
- De realiteit van Trujillo is dat er een vrouw en een dochter zijn vermoord. Iemand van de FARC heeft hen vermoord, maar degene die deze opdracht heeft gegeven zit nu aan de onderhandelingstafel in Havana. Dat is moeilijk. Volgens Conchita zijn de onderhandelingen aan de verkeerde kant begonnen.

Manuel reageert met één opmerking op deze kritiek: hij is het met Conchita eens dat er een simultaan proces zou moeten plaatsvinden.

3.1.2 Nationaal departement van ontwikkeling: speciale projecten

Dit departement heeft een plan met de volgende titel *Todos por un Nuevo País (All for a New Country)* gelanceerd. Dit plan is gebaseerd op drie pijlers:

1. Vrede
2. Gelijkheid. De regering erkent dat er een sociale ongelijkheid is in Colombia. Deze ongelijkheid vindt zijn weerslag op de armoede en het geweld.
3. Onderwijs. Om economische groei te realiseren is onderwijs noodzakelijk.¹⁹

Concreet vloeien er de volgende doelen uit voort:

1. Strategische infrastructuur, deze is essentieel om de economische groei te bevorderen.
2. Sociale mobiliteit, door een hogere kwaliteit van het onderwijs- en gezondheidssysteem.
3. Transformatie van het platteland, een poging om het gat tussen het platteland en de stad te dichten.
4. Consolidatie van de welvaart in Colombia

¹⁹ <http://progresomicrofinanzas.org/en/colombian-national-development-plan-all-for-a-new-country>, download 24 april 2016.

5. Een goed overheidsapparaat om te groeien naar een moderne, transparante en efficiënte staat.²⁰

Veel mensen zijn ontheemd geraakt. Het Nationaal development plan voorziet in twee mogelijkheden:

1. Terugkeer: als een familie is ontheemd, krijgen ze de mogelijkheid terug te keren naar hun land
2. Herplaatsing: nadat mensen ontheemd zijn geraakt, moeten ze ergens anders heen. Mensen die onder dit programma vallen, mogen gratis wonen.

Het plan is niet alleen voor slachtoffers, maar ook voor de armsten. Twee groepen komen in aanmerking: de armen en de slachtoffers van geweld. In het programma is er een onderscheid tussen de stad en het platteland. Waar niet in is voorzien is dat in een bepaalde stad verschillende 'soorten' bevolking zijn, voor wie dus afzonderlijke hulp beschikbaar is. Deze gang van zaken is niet voor iedereen te begrijpen. Het doel van het plan is om een gemeenschap te vormen om discriminatie en onderscheid te doorbreken. Met een verschillende aanpak voor verschillende groepen wordt dat moeilijk.

Ook nu volgen er enkele kritische opmerkingen:

- Samuel, inwoner van El Garzal, merkt op dat de transformatie op het platteland niet op hen van toepassing is: zij hebben geen eigenaarsbewijs. Nu ze dat niet hebben, komen ze niet in aanmerking voor sociale hulp.
- Conchita: deze ideeën zijn van achter een bureau ontstaan. Zij werkt met slachtoffers en ze kennen alle procedures. Het lijkt mooi, maar in de regio's werkt het niet.
- De vraag wordt gesteld wat er na de presidentsverkiezingen zal gebeuren. De aanwezigen in koor: *nada* (niets)!

Algemene opmerking over deze middag:

In de communicatie komen we er achter dat ieder zijn eigen taal spreekt. Als buitenstaanders merkten we iets van de spanning tussen de Colombianen en de afgevaardigden van de regering. Na afloop van zijn introductie, maakte Manuel een mooi gebaar naar Conchita. Hij kwam naar haar toe, gaf haar een hand en sprak nog even met haar. Het gebaar ontroerde me.

3.2 De vredesorganisatie *CINEP*

De afkorting staat voor: *The Center for Research and Popular Education/Peace Program (CINEP/PPP)*. Het is een non-profit stichting die sociale verandering nastreeft.²¹

CINEP is een NGO, de organisatie is door Jezuiten opgericht en ook actief in andere delen van Zuid-Amerika. Het doel is om onrechtvaardigheden in verschillende regio's te bestrijden.

De Jezuiten hadden hun eigen opleiding, maar in de opleidingen werd de mix tussen onderzoek en persoonlijke ondersteuning gemist. Daarom zijn de Jezuiten in de zestiger jaren begonnen met projecten die steun geven aan boeren. In de tachtiger jaren zijn ze in Brazilië en Chili begonnen met projecten om sociale ongelijkheid te verkleinen.

In het begin werd er alleen hulp aan Jezuiten geboden. Later verbreedde zich dat omdat er te weinig Jezuiten waren om te ondersteunen. Dit werkte twee kanten uit: zowel Jezuiten als niet-Jezuiten konden hulp bieden en ontvangen. In de tachtiger jaren respecteerde het leger kerkelijke instituten. Daardoor waren de plaatsen waar Jezuiten hulp verleenden veilig. Op die manier was er

²⁰ Ibid.

²¹ Zie: <https://www.cordaid.org/en/partners/cinep/>, download 24 april 2016.

voor slachtoffers een veilige plek om te praten over wat hen was overkomen. Dat er een gelegenheid was waar mensen hun verhaal konden vertellen was de eerste stap. Daarna kon het proces van verzoening pas beginnen.

Op dit moment is het zo geregeld dat een voormalig soldaat een soort sociaal programma moet volgen en een andere baan moet zien te vinden. Het programma eindigt met een sociale activiteit in een plaatselijke gemeente. Dit is echter niet gericht op verzoening, maar alleen een sociale activiteit. In het vredesproces in Havanna wordt ook besproken wat er met de soldaten zou moeten gebeuren. De leden van de FARC zitten niet te wachten op een dergelijk programma, dus wachten ze af wat de uitkomst van de vredesbesprekingen wordt. Ook als voormalige leden van de FARC wel werk krijgen opgelegd, zullen ze dat werk waarschijnlijk in de stad verrichten. Daar is men niet op de hoogte van wat de voormalige leden van de FARC hebben aangericht. Daarom geeft deze maatregel boosheid bij de slachtoffers.

CINEP is begonnen met een gegevensbank waarin nu ongeveer 60.000 misdaden tegen de menselijkheid staan.

Voor de priester horen spiritualiteit en vredesopbouw bij elkaar, waarbij hij opmerkt dat spiritualiteit niet hetzelfde is als religie. In het proces van verzoening zijn enkele stappen te maken:

- Erkenning: het zien van de ander en erkennen dat diegene dezelfde waardigheid heeft als ik
- Acceptatie: er is compassie met de ander, men lijdt met de ander mee.
- Respect en, indien mogelijk, liefde: bij respect is er voldoende vertrouwen om jezelf aan de ander toe te vertrouwen.

In de huidige maatschappij gaat het denken boven het gevoel. Door te denken kunnen we echter wel bommen maken, maar geen verzoening. In ons gevoel gaan we van liefde naar haat. Dat is een natuurlijke beweging. Liefde is de kracht die ons verenigt. Haat verdeelt ons. Bij hun werk worden ze geïnspireerd door het pamflet van de theologe, Karen Amstrong, getiteld *Twelve steps to compassion*.

Samen met de lokale gemeenschappen, ook met de ontheemden, proberen ze een antwoord te vinden op de vraag: hoe slechten we de weg van geweld naar verzoening?

In het werk van CINEP zijn enkele leerpunten geweest:

1. Het hoort bij verzoening dat het proces dynamisch, spontaan en niet volledig is. Met spontaan wordt bedoeld dat iedereen aan een verzoeningspoging kan beginnen.
2. Het uitgangspunt moet een afgebakende plaats en tijd zijn. Als er met een groep aan verzoening wordt gewerkt, moeten we er ook rekening mee houden dat niet iedereen van die groep bereid is mee te werken.
3. Wat de regering kan doen, is kansen geven. Meer niet. Zou de regering een wet aannemen dan denken mensen al snel dat ze zelf niets meer hoeven te doen. Juist bij verzoening moet het initiatief bij de mensen zelf liggen.

Concrete stappen:

1. Cali: een voormalige groep van de FARC en hun voormalige vijanden kwamen in dezelfde fabriek te werken. Door samen in een groep te werken, stond de verzoening niet in het middelpunt. Mensen leerden elkaar in een neutrale omgeving kennen. Dat is minder beladen dan wanneer twee groepen tegenover elkaar worden gezet met als doel zich met elkaar te verzoenen. Dit is in gang gezet ondanks bezwaren van leidinggevenden van de fabriek.

2. Magdalenagebied: hier zijn de twee partijen activiteiten op het land begonnen. Samen hebben ze besloten wát er zou moeten gebeuren.

De toegevoegde waarde van CINEP is:

1. Zij hebben de mogelijkheid om (onafhankelijke) verbindingen aan te gaan
2. Ze zijn de woordvoerder van de geluiden uit de gemeenschap.
3. Ze geven politieke training en daaraan verwant helpen ze bij de lobby
4. Ze proberen de sociale cohesie te versterken.

Na de presentatie over het werk van CINEP maken de aanwezigen nog enkele opmerkingen die het vermelden waard zijn:

- In onze poging verzoening tot stand te brengen moeten we voor ogen houden dat het bouwen aan vrede en verzoening twee verschillende zaken zijn. Het bouwen aan vrede zullen mensen uit verschillende gelederen bij betrokken moeten zijn. Verzoening zou ook spontaan kunnen plaatsvinden tussen twee mensen.
- In Trujillo is de situatie op dit moment dat de (voormalig) leden van de FARC hun boodschappen in Trujillo komen doen. Dat betekent dat de inwoners van Trujillo hen op straat tegen kunnen komen. Dat is een moeilijke situatie.
- Er is niet één FARC: in ieder gebied bepalen weer anderen hoe de FARC handelt, dat zorgt er voor dat we niet kunnen spreken over dé FARC.
- De kloof tussen de belevingswereld van Europa en de realiteit van Colombia maakt dat er onbegrip kan zijn. In Europa zorgt de regering in het algemeen voor zijn inwoners. Dat is in Colombia anders. Dit is een fundamenteel andere situatie en om ons ook maar een beetje in te kunnen leven, moeten we dit in ieder geval voor ogen houden.
- Deze opmerkingen brengen ons, Europeanen, tot de conclusie dat wij, met onze Europese blik, maar een beperkt begrip hebben over verzoening.

3.3 Oecumenische organisatie GemPaz: Vrouwen voor vrede

Deze oecumenische groep is in 2007 opgericht en bestaat uit katholieke, evangelische en doopsgezinde vrouwen. Met elkaar werken ze aan vrede en verzoening.²²

De katholieke kerk is de dominante kerk in Colombia. De protestantse en katholieke kerken werken niet samen, sterker nog, er is een conflict tussen de verschillende kerken. Naast de andere conflicten in het land is het niet gemakkelijk voor de vrouwen om zich in te zetten voor vrede en verzoening. Om te voorkomen dat er onenigheid zou ontstaan over dogma's, spraken de vrouwen af dat ze hun spiritualiteit als uitgangspunt zouden nemen. Dit werkt goed. De vrouwen zijn in vijf verschillende regio's actief.

²² <http://www.gempaz.org/> (Spaanstalig), download 15 mei 2016

Enkele vrouwen van de organisatie Gempaz, de man rechts is Andrés Pacheco.

Waarom is er een vrouwengroep ontstaan? Er zijn diverse redenen:

- Het grootste deel van de slachtoffers bestaat uit vrouwen
- Mannen zijn meestal daders
- Vrouwen hebben het vermogen om te veranderen. Het heeft te maken met de rol van vrouwen in deze maatschappij: vrouwen worden gediscrimineerd. Van degenen die naar de kerk gaan is 70% vrouw. Toch zijn predikanten bijna altijd man. Maar dat kunnen ze alleen zijn als ze op de schouders van de vrouwen staan. In de hoogste regionen van de kerk is er een gebrek aan deelname van vrouwen. De aanwezigheid van vrouwen en hun rol zou zichtbaarder moeten zijn.
- Toen deze groep begon waren de vrouwen slachtoffers. In de kerk kwamen vrouwelijke slachtoffers mannen tegen. Dat kan confronterend zijn. Alleen als vrouwen onder elkaar kunnen ze echt hun gevoelens uiten zonder te maken te krijgen met de macho cultuur.
- Het werken aan vrede vanuit het geloof in Jezus Christus geeft een bepaalde kijk op hun manier van werken.

In de verschillende regio's organiseren de vrouwen oecumenische groepen. De vrouwen bespreken met elkaar wat er is gebeurd en reflecteren daarop. Ze staan niet alleen stil bij wat er is gebeurd, vervolgens maken ze ook plannen om zich verder te ontwikkelen. Vieringen zijn daarbij erg belangrijk. Op die manier proberen de vrouwen in het reine te komen met wat er is gebeurd. Het is een combinatie van het geven van psychologische handvaten en bijbellezen. Inge Landman en Andres Lozano Pacheco ondersteunen hun bij hun werk. Daarnaast hebben ze contacten met NGO's en politieke bewegingen.

4. Het weekend in Barrancabermeja

In eerste instantie hadden we in het weekend naar El Garzal gezuld. Zoals u op pagina 11 hebt kunnen lezen, is deze reis afgeblazen. Het vervangende programma heeft echter ook indruk gemaakt.

Op zaterdagochtend werden we door een gids, Pierre, door Barrancabermeja, kortweg Barranca, geleid. In Barranca zijn geen grote toeristische trekpleisters. Onze gids had een andere functie. Hij vertelde over de sociaal-economische situatie.

Bij de rivier, de Magdalena, vertelde de gids dat de rivier voor de inwoners van Barranca en andere inwoners langs de rivier lange tijd een rivier van leven is geweest. Helaas is dat beeld omgeslagen. Het is een rivier van de dood geworden door twee gebeurtenissen:

- Paramilitairen wierpen de lichamen van mensen die ze hadden vermoord in de rivier
- Toen er olie in het gebied werd ontdekt, werd er een olieraffinaderij gebouwd. De raffinaderij loosde het afvalwater in de rivier. Dit had tot gevolg dat de vissen dood gingen. Hiermee verviel een belangrijke bron van inkomsten voor de bewoners.

Er zijn pogingen gedaan de vissen weer terug te laten komen in de rivier. Dat is o.a. gedaan door een groot Christusbeeld (zie foto) in de rivier te plaatsen. Aan de onderkant van dit beeld zijn luchtfilters geplaatst. Deze hadden als doel weer zuurstof aan het water toe te voegen. Na ruim een jaar gingen de luchtfilters kapot en tot op heden zijn ze niet gerepareerd.

De ochtend werd afgesloten met een bezoek aan een monument ter nagedachtenis aan de moord op elf jongens en de verdwijning van nog eens 24 of 25 jongens op 16 mei 1998 door paramilitairen.²³ Op een nationale feestdag zaten veel mensen bijeen in een stadion. Een willekeurig aantal jongeren werd opgepakt. Jonge mannen die verzet boden werden meteen dood geschoten, de anderen werden op een vrachtwagen geladen en weg gevoerd. Hun naasten hebben ze nooit weer gezien. De familie is op zoek gegaan naar de lichamen. Op vijf na zijn de (resten van) de lichamen gevonden. De afgelopen jaren hebben familieleden van de omgekomen jongens/mannen psychologische hulp aangeboden gekregen door buitenlandse hulporganisaties. Deze organisaties hebben hen ook ondersteund bij de zoektocht naar de lichamen. Tenslotte hebben de organisaties het monument

²³ <https://themennonite.org/remembering-the-disappeared-in-barrancabermeja-2/>, download 14 mei 2016

mee gefinancierd. Wat voor ons moeilijk is voor te stellen is dat de nabestaanden de moordenaars van hun naasten gewoon in Barranca tegen kunnen komen.

Na de moord op de jongeren hebben de inwoners van Barranca een symbolische begrafenis gehouden: ze verzamelden 25 lege doodskisten ter nagedachtenis aan de omgekomenen. Een weergave van deze gebeurtenis is te vinden op YouTube²⁴.

We hadden de afgelopen dagen veel over het geweld in Colombia gehoord, maar door dit monument en de ingetogen wijze van vertellen door de gids kwamen de gevolgen van het geweld nu heel dichtbij. Stil stapten we de bus weer in.

De hele week hadden enkele inwoners van El Garzal ons vergezeld. Op zondagochtend, voor de gezamenlijke viering, kregen ze de kans om hun verhaal te vertellen (zie pagina 10-11).

Zoals uit de informatie over El Garzal blijkt, is Salvador de dominee en leider van het dorp. Door hun geloof zijn de inwoners in staat geweldloos verzet te plegen en dat vol te houden. Het was dan ook passend om samen een dienst te houden. In deze dienst hebben enkele leden van de Nederlandse groep de voetwassing gedaan bij de aanwezigen uit El Garzal. Dit was voor ons allemaal een ontroerende ervaring en een waardige afsluiting van een bijzonder weekend.

De weergave van het weekend in Barranca is al wat persoonlijker dan de rest van het verslag. Tot slot van dit verslag geef ik u mijn persoonlijke indrukken van de reis naar Colombia.

²⁴ https://www.youtube.com/watch?v=EUBT9nA_s94. (Ongeveer halverwege begint er een filmpje over Zuid-Korea, dat heeft er niets mee te maken).

5. Persoonlijke indrukken

Deze foto zegt veel over de situatie in Colombia: Het is de muur die grenst aan Justapaz. Justapaz is een organisatie die zich bezighoudt met vrede, op welke manier dan ook. Toch zijn ook zij genooddaakt hun muur extra te beschermen met prikkeldraad en stukken glas. Dat dit geen overbodige luxe is, blijkt uit het feit dat er enkele jaren geleden is ingebroken in het gebouw. Tijdens die inbraak zijn alleen de laptops meegenomen terwijl er ook andere waardevolle spullen in het kantoor lagen. Het sterke vermoeden is dat er van regeringswege is ingebroken. Op de laptops staan mogelijk namen en adressen waar de regering belang bij heeft. Dit tekent voor mij het grote verschil tussen Nederland en Colombia. Als er in Nederland bij een vergelijkbare organisatie, bijv. Pax Christi, zou worden ingebroken, zou geen haar op mijn hoofd er aan denken dat de regering er iets mee te maken zou hebben. In zo'n omgeving moeten mensen in Colombia dus leven. Ik kan me voorstellen dat dat iets met mensen doet: het kan mensen wantrouwend maken, er is reden om boos te worden, om wraak te willen. En dat gebeurt dan ook. Des te knapper vind ik het dan ook als Colombianen moed vinden om tegen de stroom in te gaan en te zeggen: ik doe hier niet aan mee. Ik kies ervoor te laten zien dat het ook anders kan.

Mijn persoonlijke conclusies zijn:

- Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat er niet één organisatie is die verantwoordelijk is voor het geweld, maar meerdere groepen. Ons Nederlands perspectief is de Tweede Wereldoorlog. Toen was er één duidelijke vijand. Dat is overzichtelijk. Als ik me probeer in te leven zorgt het geweld van verschillende groepen voor een groot gevoel van onveiligheid. Tegelijkertijd ben ik er bescheiden in op grond van het volgende: één van ons had een

gesprek met iemand uit Trujillo. Op een gegeven moment zei hij: dat kan ik me voorstellen. Nee, zei ze, dat kun je je niet voorstellen. En ze heeft gelijk.

- We weten niet in hoeverre de voortdurende dreiging van geweld of het moeten leven met aangedaan leed het denken van mensen beïnvloedt. Eén vrouw was er van overtuigd dat de dreiging er voor zorgt dat mensen in Colombia niemand vertrouwen. Volgens haar zorgt de situatie er ook voor dat Colombianen alleen denken in winnen en verliezen. Deze houding zou het openstaan voor andere meningen kunnen beïnvloeden, want als een Colombiaan open zou voor andere meningen zou hij verliezen. Of ze gelijk heeft, weet ik niet, maar het is de moeite waard dit te overdenken.
- Dit gezegd hebbende realiseerde ik me ook iets anders. In het algemeen zal een Nederlander bij Colombia denken aan geweld, drugs en de FARC. Maar Colombia is zo veel meer. Het geweld drukt een stempel op het land, maar tegelijkertijd moeten mensen ook gewoon werken, een opleiding volgen en boodschappen doen. Daarmee wil ik niets afdoen aan de situatie in het land.

5.1 Wat heeft het meeste indruk op me gemaakt?

De inwoners van El Garzal en met name Samuel. Al jaren probeert Barreto hun land in bezit te krijgen, eerst als drugsbaron, later als commandant van paramilitairen. Eén van ons stelde de vraag of ze echt geen geweld gebruikten. Het antwoord was: ‘Nee, we bidden, vasten, houden waken en houden diensten. Dát zijn onze wapens’.

Om temidden van een voortdurende dreiging zo te kunnen leven, dwingt groot respect af.

Om zo’n antwoord is het noodzakelijk naar het land toe te gaan. Na de reis heb ik van alles op internet gelezen, maar zonder het bezoek zou mijn interesse veel minder zijn geweest en zou ik wat ik las met andere ogen hebben gelezen. Ik ben blij en dankbaar dat ik dit mee heb mogen maken en ik bedank degenen die er financieel voor hebben gezorgd dat dit voor ons mogelijk is geweest en ik dank natuurlijk:

- Andres Lozano Pacheco, zonder hem had deze reis niet door kunnen gaan
- Fernando Enns, die een deel van de organisatie op zich heeft genomen en heeft gezorgd voor de verbinding tussen Colombia en Nederland
- Thomas de Boer en Fulco van Hulst die de praktische organisatie op zich hebben genomen en natuurlijk Britt, Carla, Daan, Dico, Jan Willem en Marie Jose die er mede voor hebben gezorgd dat dit een onvergetelijke reis is geworden!

6. Literatuurlijst

- Braght, T.J. van, *Het Bloedig Tooneel of Martelaers Spiegel der Doopsgesinde of Weerloose Christenen*, Amsterdam, 1685
- Lederach, John Paul, *Reconcile. Conflict transformation for ordinary Christians*, Harrisonburg, Virginia, Kitchener, Ontario: Herald Press, 2014.
- Sölle, Dorothee, *Mystiek en verzet, 'Gij stil geschreeuw'*, Kampen: Uitgeverij Ten Have, 1998.
- J. Denny Weaver, *The Nonviolent Atonement*, Grand Rapids, MI: Willem B. Eerdmans Publishing Co, 2011, 2nd Revised Edition.